

Василь Балущок
(Київ)

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ЕТНІЧНЕ ПОРУБІЖЖЯ В СЕРЕДНЬОВІЧНО-РАННЬОМОДЕРНІ ЧАСИ (до середини XVII століття)

Етнічна ситуація на порубіжжі сучасних України і Росії у часи формування й ранніх етапів етнічної історії східнослов'янських народів корінним чином відрізнялася від існуючої пізніше – в модерний період. Зокрема, тут тоді не було такої чіткої міжетнічної межі між українцями та росіянами, яка існує сьогодні. В цьому регіоні взагалі тривалий час, аж до XVII ст., проживало населення, яке однозначно не можна вважати росіянами чи українцями.

Почнемо з того, що в етногенезі літописних сіверян, які мешкали на майбутньому російсько-українському порубіжжі, взяв участь іранський субстрат, і в цьому вони мало чим відрізнялися від решти слов'ян на теренах України. Водночас, окрім іранського субстрату, до складу сіверян увійшов також якийсь угорський елемент. Потім, у VIII–IX ст., в часи підпорядкування сіверян Хозарському каганатові, вони, окрім двох зазначених, увібрали ще й деякий тюркський етнічний та етнокультурний елемент. Взагалі ж, на розкопаних археологами городищах і поселеннях волинцевської, а потім роменської культури, належних сіверянам (Битицьке, Мохнач, Коробове, Хорошівське та ін.), простежуються співіснування й різноманітні контакти слов'ян з населенням салтівської культури – булгарами, аланами та уграми¹. Причому, як зазначає відомий дослідник лівобережних старожитностей О. Сухобоков, іноетнічні мешканці цих сіверянських поселень не були відокремлені від слов'ян, як, скажімо, це буває у випадку перебування в містах чужих військових гарнізонів, а жили поряд з ними². Зокрема, селища носіїв салтівської культури розташовані поряд зі слов'янськими. А в конструкції захисних споруд слов'янського городища Мохнач, де виявлено й культурний шар, насичений салтівськими артефактами, помітний вплив північнокавказького фортифікаційного зодчества³.

Усе це, безумовно, сприяло наростанню етнокультурних особливостей у середовищі

сіверян, особливо східних, що відрізняли їх від решти слов'ян як півдня, так і північного сходу Русі. Й не даремно зі слов'янських співплемінностей (літописних «племен»), які жили на території України, лише сіверяни, що залишили пам'ятки волинцевської та роменської археологічних культур, в етнокультурному відношенні досить істотно відрізнялися від інших протоукраїнських «племен». Для останніх (полян, хорватів, уличів, тиверців, деревлян, волинян, бужан, можливо, дулібів, якщо це не попередня назва волинян) характерні пам'ятки лука-райковецької археологічної культури. Сіверяни, у першу чергу східні, становили етнічно-етнокультурну периферію нового етносу, що виникав у цей час на землях України, тобто майбутніх українців. Разом з тим такою ж етнічно-етнокультурною периферією були сіверяни й для майбутніх росіян. П. Толочко поділяє сіверян на західних (чернігівських), які в етнокультурному плані були, як він зазначає, близькі до решти слов'янських «племен», що замешкували територію України, і східних – споріднених із в'ятичами⁴. Згодом, зазнаючи постійного впливу з боку правобережно-середньонаддніпряньського протоукраїнського, а потім уже й українського, населення, західні сіверяни, які проживали на території України, теж були втягнуті в орбіту тутешнього етногенетичного процесу. Участь же східних сіверян у етногенезі українців та росіян, на міжетнічному порубіжжі яких вони проживали, є не таким очевидним. Саме їхніми нащадками були севрюки, відомі з історичних джерел XIV–XVII ст.

Судячи з усього, севрюки належали до земельних спільнот етнічного типу, які проживали на землях Давньої Русі в удільний період. Тоді, як показали наші дослідження, Україну заселяли такі земельні етноси: середньонаддніпряньська русь (збірна форма множини, в однині – «русин»), галичани, волинці (волиняни), чернігівці, дрібна спільнота болохівців, турівці (на українсько-білоруському порубіжжі), а також сіверяни-севрюки – на майбутньому українсько-росій-

ському прикордонні⁵. У Росії у той час також фіксуються земельні етнічні спільноти суздальців (ростовців), рязанців, новгородців, псковичів, можливо, й інші. Аналогічною була етнічна ситуація в Білорусі (там відомі полочани і смолянни) та сусідніх європейських країнах.

З переборенням удільної роздробленості земельні етноси на теренах України, Росії та Білорусі (як і в інших країнах) інтегруються в більші спільноти, зокрема так формуються українці, росіяни й білоруси. Завершення етногенезу українців, на нашу думку, припадає на кінець XII – початок XIII ст.⁶ Водночас останні дослідження істориків (у першу чергу Л. Войтовича і О. Головка) довели, що етнополітична спільність, яка склалася в Південній Русі напередодні монгольського завоювання (з 80-х років XII ст.) і стала причиною формування в місцевого населення єдиної етнічної самосвідомості, у подальшому, тобто з монгольським завоюванням та невдовзі після нього, не зникла. Зокрема, її подальшому існуванню сприяли зусилля Данила Галицького, спрямовані на відновлення його держави, що напередодні появи монголів включала більшу частину південноруських теренів⁷. А його наступник Лев Данилович, васал могутнього монгольського темника Ногая, знову безпосередньо об'єднав більшість земель Південної Русі (Галичину, Волинь, Закарпаття, Київщину, Переяславщину) під своєю владою. Це державне об'єднання існувало до кінця XIII ст.⁸ Можливо, ця спільність повністю не розпалася навіть після 1300 року з загибеллю Ногая в боротьбі з ханом Токтою (ця подія корінним чином вплинула на політичну ситуацію в Південній Русі). Тобто для формування єдиної етнічної самосвідомості у південноруського населення було часу не менше століття.

Водночас східні сіверяни (севрюки), судячи з наявних фактів, не інтегрувалися разом з іншими південноруськими земельними етносами в новий – тепер уже загальнопівденноруський – етнос, що отримав назву «русь» (у множині) / «русин» (в однині), пізніше – «русини», а в подальшому змінив її на «українці». Не інтегрувалися вони і з російською етнічною спільнотою, етногенез якої приблизно в цей же час (можливо, дещо пізніше) завершувався в Росії.

На XIII–XV ст. припав ще один період достатньо інтенсивних контактів слов'ян з українсько-російського порубіжжя зі степовиками. Зокрема, це відбувалося в Посеймі,

куди після монгольського завоювання спрямувався потік населення з півдня колишньої Чернігівщини, а поряд, у районі Сіверського Дінця, до самого походу середньоазійського завойовника Тимура (Тамерлана) 1395 року розміщувалися численні поселення колишніх степовиків, що осіли тут. У цьому районі ще з хозарських часів проживало алано-яське (буртаське) населення з додатком тюрків та, очевидно, зі слов'янською домішкою з боку бродників, яке на час існування Золотої Орди тією чи іншою мірою вже зазнало тюркизації. У басейні Сіверського Дінця, на половецькій території, в давньоруські часи знаходилися «городки» Шарукань, Сугров, Балин⁹. Навіть після погрому, який вчинили полчища Тимура, в цьому районі збереглася частина цього населення¹⁰. Не випадково, за документами XVI ст. (люстраціями та ін.), у складі жителів Сіверської землі – севрюків – фіксується якийсь тюркський (чи інший східний) елемент (про що свідчать, наприклад, такі імена, як «Охмат-севрюк», «Карой-севрюк» та ін.)¹¹. (Але все ж більша частина зафіксованих у документах севрюцьких імен є типово слов'янськими: архаїчними за походженням – Томило, Шкода, або ж християнськими – Іван, Михаїл та ін.)¹²

Відносно ж етнічної суті севрюків, слід зазначити, що вони, очевидно, становили собою окремих етнос дуже довго. Це був один з земельних етносів давньоруської епохи, що тривалий час зберігався на російсько-українському етнічному прикордонні. Назву «севрюки» дослідники пов'язують з давнім «сіверяни» («сѣверъ»), яка видозмінилася з поширенням у XIV–XV ст. на півдні східнослов'янської території суфікса -ук (-юк)¹³. У фольклорі також знайшло відображення уявлення про севрюків як про споконвічних жителів своєї землі. Так, в одній історичній пісні XVI ст. севрюки названі людьми «стародавніми», що мешкають тут давно¹⁴. Територію їх розселення окреслюють в межах Чернігівського, Новгород-Сіверського, Путивльського та Рильського повітів, а також по ріках Ворсклі, Пслу, Сулі, Удаю, Трубежу (очевидно, у верхній течії)¹⁵. Заняттями севрюків були хліборобство й різні промисли. І хоч дехто з дослідників ототожнює їх з козаками, все ж документи, які стосуються часів входження Сіверщини до складу Московії (XVI ст.), свідчать, що севрюки за своїм становищем належали до категорії державних селян, які платили медовий оброк у казну. У той же час частина їх потрапила в

склад служилого стану¹⁶. Зникнення севрюків пов'язане з активними міграційними процесами XVII ст., коли вони були асимільовані українцями на заході їхньої території проживання та росіянами на сході. Процес розмивання севрюцької спільноти почався ще в XVI ст., коли Сіверщина входила до складу Московії, і якась частина севрюків потрапила за «Боярским приговором...» до станичної й сторожової служби¹⁷. А на початку XVII ст. на севрюцьку територію дуже зростає міграція з Подніпровської України¹⁸. З початком Хмельниччини та в ході Руїни переселення українців на московське порубіжжя, де проживали севрюки, стало масовим.

Судячи з усього, севрюки не були настільки сильно втягнуті в загальнопівденноруські комунікаційні процеси кінця XII – XIII ст., про які мова йшла вище, щоб їхня земельна етнічність (характерна для давньоруської доби) повністю зникла. Адже власне сіверське Посейм'я дуже довго трималося відособлено від решти України – подніпровсько-галицько-волинської Південної Русі – як в етнокультурному, так і в політичному відношеннях. Якщо ж втягування в означені процеси в Південній Русі севрюків таки відбулося (а на користь цього свідчить правління після 1300 р. в Києві князів з путивльської династії Ольговичів¹⁹ та входження цього регіону пізніше до складу Литви), то вони до XVII ст. (коли були асимільовані українцями та росіянами) все одно в етнічному плані трималися відособлено від українців (русинів), з якими до початку XVI ст. проживали в межах одного державного утворення – Великого князівства Литовського.

Разом з тим є деякі свідчення про те, що етнонім «русь»/«русин» міг прикладатися і до населення Посейм'я, де мешкали севрюки. Так, північні (російські) літописи – Лаврентіївський (1284), а також Перший Воскресенський та Никонівський – повідомляють про конфлікт навколо слобід, заснованих татарським баскаком Ахматом у цьому районі й заселених в основному слов'янським населенням. Ці слободи, які переманювали княжих підданих, заважали тамтешнім князям, і вони їх розігнали. Також зазначається, що князь Святослав Липовецький, напавши зі своїми дружинниками на людей («**р҃҃си**») під час їх переходу зі слободи в слободу, цих слобожан повбивав. При цьому вжито формулу «**р҃҃си извилъ**»²⁰. Як бачимо, тут двічі місцеве населення названо «руссю». Крім того, про зв'язки Посейм'я з київським Подніпров'ям може свідчити факт називання на початку

XVI ст. путивльських бояр «киянами» на тій підставі, що до захоплення Московією Сіверщини 1500 року Путивль підпорядковувався Києву²¹.

Якщо самоназва «русь»/«русин» закріпилася в кінці XII – XIII ст. (коли на російських теренах етнонім, похідний від «Русь», ще не утвердився) також у севрюцькому Посейм'ї, є підстави вважати севрюків субетнічною групою русинів (українців) Південної Русі. Адже на землях Північно-Східної Русі єдиний ендоетнонім, похідний від назви «Русь», розповсюджується дещо пізніше за поширення його на південноруських теренах (з кінця XIII ст.²²). А до того ж він з самого початку формувався за принципово іншою моделлю, ніж «русь»/«русин», зокрема у формі «русские», що була первинно не субстантивом, як «русин» (а також «литвин», «німчин», «мордвин», «чудин», «волошин» та ін.), а атрибутивом, і лише з часом зазнала субстантивації²³.

Разом з тим перебування севрюків (від початку XVI ст.) у складі Московської держави, де вони проживали спільно з близькими етнічно росіянами, теж не могло не відбитися на їх етнічній суті. На жаль, брак джерел, які б засвідчували етнічну самосвідомість тутешнього населення в означений час (до асиміляції в середині – другій половині XVII ст.), включно з самоназвою, не дає можливості про це судити з певністю. Якою була справжня етнічна суть населення українсько-російського порубіжжя (севрюків), мають виявити подальші наукові пошуки.

Примітки

¹ Сухобоков О. В. Етнокультурная история Левобережной Украины I – начала II тыс. / О. В. Сухобоков // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 41–42; Сухобоков О. В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 28, 36–37; Сухобоков О. В. Літописні «с҃҃веръ» та народи Хозарського каганату: спроба етнокультурно-історичної ретроспекції ранніх взаємовідносин / О. В. Сухобоков // Слов'янські обрії: міждисциплінарний збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 217–221; Колода В. В., Горбаненко С. А. Про землеробство жителів городища Водяне на Харківщині / В. В. Колода, С. А. Горбаненко // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 75.

² Сухобоков О. В. Літописні «с҃҃веръ» та народи Хозарського каганату... – С. 219.

³ Колода В. В. Створення оборонних споруд Мохначьського городища та динаміка заселення його округи / В. В. Колода // Археологія. – 2007. – № 2. – С. 9–14.

⁴ Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К., 1996. – С. 244. Про етнокультурні відмінності сіверян від решти протоукраїнських співплеменностей див.: Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов. – М., 1982; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза / Г. А. Хабургаев. – М., 1979. – С. 207.

⁵ Детально див.: Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія / В. Балушок. – Біла Церква, 2008. – С. 142–164.

⁶ Там само. – С. 165–175.

⁷ Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К., 2006. – С. 307–354.

⁸ Войтович Л. Штрихи до портрета князя Лева Даниловича / Л. Войтович // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5. – С. 144, 150–151; Войтович Л. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. / Л. Войтович // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 40–45; Войтович Л. «Очерки по истории Киевской земли» П. Г. Клепатского // Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2008. – С. 6.

⁹ Плетнева С. А. Донские половцы / С. А. Плетнева // «Слово о полку Игореве» и его время. – М., 1985. – С. 255.

¹⁰ Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.) / О. Б. Бубенок. – К., 2004. – С. 150–151 та ін.

¹¹ Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums / G. Stökl. – München, 1953. – S. 140–142; Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период / П. Г. Клепатский. – Біла Церква, 2008. – С. 404. – Прим. 1841.

¹² Багновская Н. М. Севрюки (население Северной земли в XIV–XVI вв.) / Н. М. Багновская // Вестник МГУ. – 1980. – № 1. – С. 62. – (Серия 8. «История»).

¹³ Стрижак О. С. Сіверяни // Мовознавство. – 1973. – № 1. – С. 66.

¹⁴ Багновская Н. М. Севрюки (население Северной земли в XIV–XVI вв.)... – С. 63.

¹⁵ Там само. – С. 64.

¹⁶ Там само. – С. 65–68.

¹⁷ Там само. – С. 67–68.

¹⁸ Детально див.: Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 41–49 і наст.

¹⁹ Русина О. До питання про київських князів татарської доби / О. Русина // ЗНТШ. – Л., 1993. – Т. ССХХV : Праці історико-філологічної секції. – С. 199–200 та ін.; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Л. Войтович. – Л., 1996. – С. 158–160.

²⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – 2-е изд. – Ленинград, 1926–1928. – Вып. 1–3. – Стб. 481–482; Грушевський М. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці / М. Грушевський // Грушевський М. Твори : у 50 т. – Л., 2002. – С. 239; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К., 1998. – С. 38.

²¹ Русина О. В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. / О. В. Русина // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 10.

²² Генсьорський А. І. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй / А. І. Генсьорський // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. V. – С. 22.

²³ Там само. – С. 22–24.